

<https://doi.org/10.15407/uhj2024.01.057>
УДК 323.3:316:45:94(477)«18»

Тарас ЧУХЛІБ

доктор історичних наук, головний науковий співробітник,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
taras_chuhlib@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-2604-4816>

УЖИВАННЯ НАЗВИ «УКРАЇНА» В МІЖНАРОДНИХ УГОДАХ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО ЗІ ШВЕЦІЄЮ, ТУРЕЧЧИНОЮ ТА КРИМОМ (1710—1712 рр.)

Мета полягає в дослідженні трансформації політико-правового статусу Війська Запорозького в міжнародних відносинах початку XVIII ст., які були спричинені воєнним і дипломатичним протистоянням союзницької коаліції козацької України, Шведського королівства, Османської імперії та Кримського ханства проти Московського царства. Особлива увага звертається на висвітлення вживання назви «Україна» канцелярією гетьманського уряду П. Орлика у площині укладання мирних угод зі Стокгольмом, Стамбулом і Бахчисараєм. **Методологічні підходи** полягають у висвітленні даних історичних проблем крізь призму понятійної історії та розкриваються автором за допомогою діахронно-семантичного методу в напрямі історико-лінгвістичного аналізу лексем зі словами «Україна» та «український», що були вживані в міжнародних договорах 1710—1712 рр. **Наукова новизна.** Доведено, що, зважаючи на війну між Військом Запорозьким, Шведським королівством, Османською імперією, Кримським ханством — з одного боку та Московською державою й Річчю Посполитою (короля Августа II) гетьман П. Орлик визнавав одночасну протекцію шведського короля й турецького султана. Доповнено висновки істориків щодо вивчення текстів міжнародних договорів та дипломатичних актів України зі Швецією, Туреччиною,

Цитування: Чухліб Т. Уживання назви «Україна» в міжнародних угодах Війська Запорозького зі Швецією, Туреччиною та Кримом (1710—1712 рр.). *Український історичний журнал*. 2024. № 1 (574). С. 57—77. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.01.057>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2024. № 1 (574)

Кримом. **Висновки.** Визначено, що в текстах договорів і дипломатарію гетьманського уряду зі своїми союзниками впродовж досліджуваного історичного періоду неодноразово як синонімічна понятійна назва держави Військо Запорозьке вживався політонім Україна. Він використовувався гетьманським урядом П. Орлика в укладених Військом Запорозьким міжнародних угодах та актах зі Шведським королівством, Османською імперією, Кримським ханством у 1710—1712 рр. для маркування території, що перед тим, упродовж другої половини XVII — початку XVIII ст., перебувала під владою гетьмана І. Мазепи та його попередників. При цьому в монарших канцеляріях Стокгольма, Стамбула, Бахчисарая в дипломатичних актах уживалися такі узгоджені з гетьманським урядом Війська Запорозького офіційні понятійні словосполучення зі словами «Україна» та «український», як «Україна та Військо Запорозьке», «український народ», «гетьман українських та запорозьких козаків», «Україна обох сторін Дніпра», «Дніпровська Україна», «тогочасна Україна», «українські та запорозькі козаки», «українські купці» тощо. Досліджено інші смислові конструкції, що з'являлися за допомогою слів «Україна» та «український» у 1710—1712 рр. в офіційному дискурсі Війська Запорозького, Османської імперії, Кримського ханства, Московського царства, Корони Польської, Шведського королівства.

Ключові слова: Україна, поняття, Османська імперія, Річ Посполита, Кримське ханство, Військо Запорозьке, Пилип Орлик, лінгвістична конструкція, міжнародні договори.

Тексти міжнародних угод гетьманського уряду Пилипа Орлика з володарями європейських та малоазійських держав — Шведського королівства, Османської імперії, Кримського ханства, які були укладені козацькою Україною з цими іноземними країнами під час Великої Північної війни 1700—1721 рр. вже давно відомі історичній науці [1—8]. Власне, історики, археографи, мовознавці неодноразово робили успішні спроби дослідити не тільки самі тексти міжнародних угод Війська Запорозького, що були підписані ним зі Стокгольмом, Стамбулом, Бахчисараєм упродовж 1710—1712 рр., але й вивчали надзвичайно інформативний щоденник та великий дипломатичний епістолярій самого гетьмана П. Орлика [9—16]. Однак, незважаючи на це, досі залишається малодослідженим дуже актуальне питання вживання назв «Україна» та «український», а також їх термінологічного прочитання в офіційних міжнародних актах початку XVIII ст.

Нещодавно відомий дослідник періоду гетьманування І. Мазепи та П. Орлика історик-правознавець О. Кресін зробив висновок, що в усіх документах і листах доби ранньомодерного українсько-шведського союзу першої половини XVIII ст., які компактно відклалися у фондах Державного архіву Швеції у Стокгольмі, послідовно використовуються поняття «Україна» («Ukraina») та «Військо Запорозьке» («*Exercitus Zaporoviensis*»), але «кореляцію між ними встановити складно» [17, С. 102]. З огляду на цю, вірно поставлену нашим колегою, історіографічну проблему, по-перше, в нашій статті спробуємо вирішити питання кореляції названих термінів; по-друге, проаналізуємо, в яких лінгвістичних конструкціях уживалося слово «Україна»; по-третє, яке смислове навантаження мала назва «Україна», з огляду на її довголітнє активне функціонування як політоніма в офіційному дискурсі попередників П. Орлика [18—21], починаючи від гетьманування Б. Хмельницького й до часу правління І. Мазепи.

* * *

Відзначимо, що впродовж чотирьох років, із 1710 й до 1714 рр., влада гетьмана П. Орлика була легітимною у Правобережній Україні як із внутрішньополітичного, так і з міжнародно-правового погляду [22, С. 41—42]. А тому за допомогою діяхронно-семантичного методу, який є провідним науковим інструментом у межах так званої понятійної історії [23—24], звернімо увагу на тогочасне дипломатичне листування та підписання політичних договорів наступником І. Мазепи з його тогочасним сюзереном — шведським королем Карлом XII, а також іншими ситуативними зовнішньополітичними союзниками — султаном Османської імперії Агмедом III і кримським ханом Девлетом Гіреєм (Гераєм). Саме з цими монархами Європи та Малої Азії Військо Запорозьке укладало військово-політичні союзи заради своїх головних політичних завдань того часу — утвердження легітимної гетьманської влади в Україні, перемоги над військами царя Петра I та промосковського уряду Корони Польської короля Августа II, а також об'єднання українських земель під єдиною булавою в одній державі.

Оцінюючи українсько-шведські стосунки початку XVIII ст., польський історик В. Конопчинський писав, що гетьман П. Орлик і його оточення мали собі за мету «збудувати незалежну Україну під протекторатом Швеції, відірвано від Польщі й Москви» [25, С. 63]. Своєю чергою дослідник із Москви В. Артамонов відзначав, що кордони «незалежної Української Речі Посполитої», яка перебувала під протекторатом Швеції та використовувала захист, союз і військову допомогу Османської імперії і Криму, за сприятливих обставин мали охоплювати Лівобережну, Сіверську, Слобідську, а також усю Правобережну Україну з традиційним «козацьким» кордоном по р. Случ. Також українському гетьманові в разі перемоги над царем Петром I мали б підлягати донці-некрасівці та область Війська Донського [26, С. 51]. Як стверджували українські історики Б. Крупницький та О. Субтельний, саме у цей час гетьман П. Орлик намагався повернути собі владу в Україні за допомогою політичного захисту не тільки шведського монарха, але й османського султана [27, С. 29—38; 28, С. 96]. А польський дослідник Ю. Фельдман оцінював ситуацію, в якій опинилося Військо Запорозьке у цей період, як дуже критичну з політичного погляду, адже кримський хан намагався домінувати над гетьманом [29, С. 86]. Османіст О. Прицак уперше у світовій історіографії звернув увагу на укладення гетьманом П. Орликом двох міжнародних військово-політичних договорів з Османською імперією — у 1711 та 1712 рр. [5, С. 307—320].

Уже саме обрання П. Орлика на гетьманування відбулося за активної підтримки шведського короля Карла XII, а тому ні в кого з сучасників не викликав сумніву факт «вимагання» старшиною Війська Запорозького у цього монарха Північної Європи гарантій щодо політичної протекції з його боку, поки з них буде зняте «московське ярмо» й вони не повернуться до своїх давніх «вольностей». Ще в укладеному по смерті І. Мазепи, 26 вересня 1709 р., документі під назвою «Покірний меморіал Війська Запорозького до святого королів-

ського маєстату Швеції»¹, підписаному П. Орликом як генеральним писарем, слово «Україна» вживалася декілька разів у таких випадках: 1) «Гроші, зібрані за стільки довгих років з усієї України до військового скарбу, попали в руки ясновельможного гетьмана Мазепи»; 2) «Мазепа необмежений *правитель на Україні*»; 3) «Войнаровський, що не покинув ніякого свого спадку *на Україні*, й не поніс ніякої втрати своїм маєтностям, матиме багатство Війська Запорозького?» [30, С. 111—116; 31, С. 329—337]. Окрім того, кілька разів у цьому меморіалі в різних контекстах згадувалося слово «народ», «руський народ». Зокрема вже в першій його статті писалося: «[...] до святого королівського маєстату Швеції, свого найласкавішого пана, що раз і назавжди прийняв цей *народ*, і Військо Запорозьке в оборону, охорону, опіку й захист, щоб скинути московське ярмо», а у третій відзначалося, «щоб *руський народ* скинув московське ярмо й був вільний» [30, С. 115]. Бачимо, що грошові прибутки збиралися Військом Запорозьким до свого скарбу з «усієї України», а цим процесом керував «правитель Мазепа». Отже в усвідомленні укладачів документа, козацький гетьман був правителем України. Потрібно також зауважити, що тут в одному понятійному ряду вживалися такі терміни, як «Україна», «Військо Запорозьке», «руський народ». При цьому присвійний займенник «цей» застосовувався не тільки стосовно «руськості», але й синонімічного маркування «руського народу» ще і як «народу України» та «народу Війська Запорозького».

5 квітня 1710 р. було укладено відомі історичній науці «Договори і постанови прав і вольностей військових» (далі — «Договори і постанови» 1710 р.) між новообраним гетьманом П. Орликом, генеральною старшиною та всім Військом Запорозьким з «обох сторін обрадою»². З огляду на те, що документ 10 травня того ж року затвердив шведський король Карл XII своєю підтверджувальною грамотою («*Confirmatio horeem Pactorum a Rege Sueciae*»), вважаємо «Договори і постанови» 1710 р. складовою частиною українсько-шведських мирних домовленостей 1708—1710 рр.³ У цьому випадку спираємося на висновки В. Смолія, який влучно зазначив, що укладений під молдавськими Бен-

¹ Зареєстрований 22 жовтня 1709 р. у канцелярії Карла XII. Документ віднайшов у Національній бібліотеці у Варшаві, опрацював, переклав із латини та опублікував М. Возняк у 1938 р. [30, С. 111—116].

² Російський державний архів древніх актів (далі — РГАДА). Ф. 13. Оп. 1, 1710 г. Д. 9. Л. 1—20 об. У статті посилатимемося на фототипічне відтворення оригінальних текстів «Договорів і постанов» 1710 р., які розміщені в академічному виданні: «Пакти і Конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення). Відп. ред. В. Смолій. Львів, 2011. С. 76—133.

³ Згідно з політико-правовими нормами, в тогочасній Європі монарх, який узяв під свою протекцію певного правителя та його країну, мав затверджувати своїм привілейним актом нормативні документи вищого порядку, котрі виходили від протегованого, в даному випадку гетьмана Війська Запорозького П. Орлика. Оригінал зберігається в: РГАДА. Ф. 124. Оп. 2, 1710 г. Д. 12. Л. 14 об. — 15. Мікрофільмована копія оригіналу: Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 2236. Оп. 2. Спр. 10. Арк. 14—15. Уперше документ опублікував М. Маркевич у 1842 р.

дерами договір одночасно був і «легалізацією перед міжнародною спільнотою номінального сюзеренітету над Україною правителя Швеції» [32, С. 9]. В ранньомодерну добу європейської історії міжнародний договір між «імперіями-королівствами-царствами» складався з двох або трьох частин: 1) прохання протегованої / васальної / залежної країни (у цьому випадку згаданий вище «Покірний меморіал...»); 2) «Договори і постанови...» 1710 р.; 3) підтверджувальна грамота короля Швеції від 10 травня 1710 р.

Отже проаналізуємо два основних тексти «Договорів і постанов» 1710 р. — староукраїнською та латинською мовами, на предмет уживання та понятійного наповнення іменника «Україна» та прикметника «український». У тексті вони трапляються в таких випадках: 1) «короля його милості шведського Кароля Двадцятото, особливим Бога Всемогущого промислом і військами своїми вступившого в Україну»; 2) «короля його милості шведського свободити Отчизну нашу Малую Росію від невольничого ярма московського [...] Іновірцям співжиття на Україні [...] не позволяти»; 3) «найясніший король шведський вічними протекторами України титуловалися і самим ділом зоставали для більшої кріпості Отчизни нашої і для заховання своєї цілості в правах наданих і границях»; 4) «в нинішню війну на Україні шкоди збільшено і слушно від Москви поповнено»; 5) «не дерзали порабощення собі (Кримському ханству — Т. Ч.) України бажати і оную в чому небудь силувати»; 6) «не менша городам українським і з того діється важкість, що багато сіл до них для відбування всяких посполитих повинностей належні, під різних державців духовних і світських в посесію повідходили; 7) «город столичний Київ і інші українські города з магістратами своїми у всіх своїх правах і привілеях слушно наданих непорушно щоб заховані були»; 8) «Щоб посполитим людям насамперед цього на Україні наїзди і підводи, а козакам провідництва, найбільше приносили важкість» [15, С. 83—111]. Як можна зрозуміти з контексту, назва «Україна» вживалася в одному синонімічному ряду з такими термінами, як «Отчизна» й «Мала Росія». Підтримуємо висновок О. Трофимук, яка стверджувала, що в тексті «Договорів і постанов» 1710 р. певним чином отожднювалися поняття «Україна, наша Отчизна» та «Військо Запорозьке» [33, С.307]. Окрім того, зазначимо, що в даному випадку слово «Україна» поряд із понятійним словосполученням «українські города»⁴ були уточнювальними назвами для території, якою, згідно з «Договорами і постановами» 1710 р., мав володіти П. Орлик разом із Військом Запорозьким. Підвладна гетьманові територія мала поширюватися як на Правобережну, так і Лівобережну Україну.

В латиномовному тексті «Договорів і постанов» 1710 р. слова «Україна» та «український» ужито в таких понятійних словосполученнях: 1) «релігія в Україні» («*Religionem in Ukraina*»); 2) «викорінення якого з України» («*Quem extirpare de Ukraina*»); 3) «протектори України» («*Protectores Ukrainae*»);

⁴ Про смислове навантаження понятійного словосполучення «українські города» див.: Чухліб Т. Поняття «Україна» та «Українний» в офіційному дискурсі Війська Запорозького: 1649—1659 рр. *Україна в Центрально-Східній Європі*. Вип. 15. К., 2015. С. 13—41.

4) «втрата завданих *Україні*» («*Manu Ucrainae illatorum*»); 5) «вона звільнить *Україну*» («*Illisque Ucrainam al immanu*»); 6) «вторглися в *Україну*» («*Invaluit in Ucraina*»); 7) «недоторканність українських кордонів» («*Integritas limitum Ucrainensium*»). Дуже промовистою є лінгвістична конструкція, що була вжита у ст. 13 латиномовного тексту: «Столичне місто Русі, Київ, та інші українські міста» («*Metropolis Urbs Rossiae, Kiiovia, caeteraeque Ucrainae civitates*») [15, С. 135—151]. Тут бачимо, що «*Русь*» («*Rossiae*») є тотожною назвою щодо терміна «*Україна*» («*Ucrainae*»). Внутрішньополітична суб'єктність України як державного утворення підтверджується існуванням у неї «кордонів», що мали бути «недоторканими». А зовнішньополітичний статус держави на чолі з П. Орликом визначався тим, що вона мала свого міжнародного «протектора»-покровителя в особі шведського монарха⁵.

Незважаючи на поразку від Московського царства під Полтавою в 1709 р., шведський король Карл XII будував плани щодо відновлення втрачених позицій і відвоювання у царя Петра I та його сателіта — польського короля Августа II, спочатку Правобережжя, а згодом і всієї України, включно з Лівобережжям. Разом з Османською імперією, Кримським ханством, Військом Запорозьким (П. Орлика) та Коронаю Польською (С. Лещинського⁶) він планував здійснити похід на «столичний град» Київ. 1 грудня 1710 р. в похідній резиденції короля Швеції Карла XII в Бендерах відбулася нарада за участю гетьмана П. Орлика, кримського хана Девлета Гірея, київського воєводи Корони Польської Й. Потоцького (представника прошведського короля С. Лещинського), де було узгоджено майбутню операцію щодо оволодіння Україною. У зв'язку з цим гетьман П. Орлик почав активну діяльність у двох зовнішньополітичних напрямках. По-перше, він вислав на Правобережжя та Лівобережжя своїх представників, які мали розповсюджувати серед населення гетьманські універсали із закликом визнавати його владу та вербувати серед місцевої старшини прихильників ідеї відмови від московського протекторату й переходу під шведську протекцію. По-друге, гетьман почав проводити активні переговори з ханом щодо укладення військово-оборонного союзу. По-третє, П. Орлик вислав своїх послів до Туреччини, де українська делегація за допомогою французького резидента у Стамбулі Дезаера добилася у султана Агмеда III оголошення Османською імперією війни Московському царству.

⁵ Дослідник міжнародного права швейцарець Е. де Ваттель у своїй книзі «Право народів чи принципи природного права, які застосовуються до поведінки і справ націй і суверенів» (1758 р.) відзначив, що впродовж XIV—XVIII ст. існувала така багаточленна стратифікація держав: 1) «суверенні»; 2) «пов'язані нерівноправними союзами чи договорами про підлеглість»; 3) «данниці»; 4) «васальні»; 5) «які потрапили під владу інших держав».

⁶ Великопольська шляхетська конфедерація за сприяння шведського короля Карла XII обрала в 1704 р. королем Речі Посполитої шляхтича С. Лещинського. Він будував далекосяжні плани за допомогою повернення України під владу Польсько-Литовської держави об'єднати шляхетський загаль та остаточно усунути з політичної арени свого суперника — короля Августа II. Задля втілення цієї мети в 1707 р. уряд С. Лещинського налагодив таємні дипломатичні контакти з гетьманом І. Мазепою.

У грудні 1710 р. П. Орлик надав своїм дипломатам до Кримського ханства спеціальну інструкцію під назвою «Головні пункти для переговорів про договір із ханом та Кримською державою» [1, С. 47—50; 34, С. 48—70]. У цьому дипломатичному документі було 23 пункти, в 10 з них згадувалися слова «Україна» й «український». У 4-му, зокрема, відзначалося, що «хан і вся Кримська держава [...] не можуть [...] висувати якісь претензії щодо підкорення *України*, будівництва фортець чи досягнення будь-якої влади в *Україні*» [1, С. 47]. У 5-му пункті йшлося про те, що «хан і Кримська держава не можуть перебирати владу над правами й законами *України* та Війська Запорозького» [1, С. 47]. Пункт 7-й проголошував: «Після скинення московського ярма, якщо в мирний час в *Україні* виникнуть внутрішні заворушення [...]». А у 8-му пункті було таке положення: «Доки триватиме ця війна проти спільного ворога, татари не мають права захоплювати в полон невинних жителів *України*» [1, С. 48]. 9-й пункт торкався релігійної проблеми: «Святим церквам не тільки в *Україні*, а й у московських поселеннях, так званих слободах (тут ідеться про Слобідську Україну — Т. Ч.), татари не можуть завдавати шкоди» [1, С. 49]. Про жителів Слобідської України йшлося й у 10-му та 11-му пунктах майбутньої мирної угоди, де говорилося «мешканців московських слобід, які походять з *України*», та зазначалося: «Якщо виникнуть якісь труднощі під час захоплення московських слобід і приєднання їх до *України* [...], наші люди муситимуть покинути ці землі й перебратися на цьогобічну (Правобережну — Т. Ч.) *Україну*» [1, С. 49]. Дуже цікавим з історично-правового боку був 15-й пункт планованого договору: «Чи буде в *Україні* війна, а чи мир, хан і Кримська держава не можуть заявляти права на довільне покарання козаків» [1, С. 49]. У 18-му пункті обумовлювалися права «*українських купців*» [1, С. 49]. Пункт 19-й проголошував, що Кримське ханство має «відшкодувати збитки, яких воно завдало *Україні* та Війську Запорозькому у цій війні» [1, С. 50]. Згідно з 20-м пунктом передбачалося, що «донські козаки мають пристати до *українських козаків* і прийняти владу гетьмана» [1, С. 50]. У 21-му пункті писалося, що «гетьман *України* та Війська Запорозького користуватиметься і у своїй, і в інших країнах усіма прерогативами гетьманської влади» [1, С. 50].

19 січня 1711 р. дипломати Війська Запорозького оголосили свій проєкт майбутнього договору урядовцям Кримського ханства. Вже у ст. 1 цього документа говорилося про те, що «народ і Військо Запорозьке повинні мати постійне заступництво його величності короля Швеції». Таким чином, уперше гетьманський уряд у переговорах з іншою державою декларував визнання протекції Карла XII згідно з «Договорами і постановами» 1710 р. Одночасно в одній із запропонованих статей П. Орлик намагався убезпечити себе від протегування кримського хана над Військом Запорозьким і трактував зв'язок із Бахчисараєм як рівноправний: «Хан і вся Кримська держава під жодним приводом братерства, дружби та військового союзу не можуть ані тепер, ані будь-коли в майбутньому висувати якісь претензії щодо *підкорення України*» [34, С. 65].

Дипломатичні заходи гетьмана П. Орлика та посольства Війська Запорозького набули свого логічного завершення в укладеному на виконання ст. 3

«Договорів і постанов» 1710 р. українсько-татарському мирному договору. Його було підписано 23 січня у військовому таборі «на річці Дніпро», а в історіографії він дістав назву Кайрського миру 1711 р.⁷ Однак в остаточному тексті документа, який був затверджений 22 урядовцями Кримського ханства на чолі з мурзою Девлет-шахом, не згадувалося про заступництво над Україною шведського монарха, проте визнавалося, що «хай вона [Україна] — буде вільним народом» [28, С. 189]. Окрім того, в тексті договору 1711 р. між Військом Запорозьким і Кримським ханством кілька разів уживалося понятійне словосполучення «українські козаки», при цьому П. Орлик титулувався як «гетьман українських та запорозьких козаків» [15, С. 355—366]. Про «українських та запорозьких козаків» також ішлося у грамоті ханського брата — солтана Мегмеда Гірея від 29 січня того ж року, який закликав військо Кримського ханства виступити в похід разом із силами П. Орлика та польського воєводи Ю. Понятовського⁸. У цих документах ішлося про те, що наступник І. Мазепи очолював не тільки козаків Правобережної та Лівобережної України, але й Запорозьку Січ.

Українсько-татарська угода 1711 р. мала чітко виражений антимосковський характер та узаконювала на міжнародному рівні спільний визвольний похід на чолі з гетьманом П. Орликом, ханом Девлетом Гіреем і польським воєводою Ю. Потоцьким на Правобережну Україну⁹. Цікаво, що 9 жовтня того ж року в листі московського урядовця П. Шафірова до князя Б. Шереметева вживалося таке словосполучення, як «Україна Задніпровська», що маркувало Правобережну Україну, де населення підтримало намагання П. Орлика встановити тут свою владу: «З України Задніпровської раджу козаків перегнати і на ту сторону (Лівобережжя — Т. Ч.) і залишити її полякам (прихильникам промосковського короля Августа II — Т. Ч.), щоб Орлику у ній прихистку не було» [36, С. 555].

Ще на початку 1711 р. в Москві розпочалися переговори між Московським царством і Річчю Посполитою. Представники польського короля Августа II заявляли, що договори 1686 та 1704 рр. були ратифіковані на Варшавському сеймі 1710 р. лише за умови виведення московських військ та українського козацтва зі східних воєводств Речі Посполитої. Цього не відбулося, а тому поляки збільшу-

⁷ Оригінал Кайрського миру 1711 р. зберігається в Державному архіві Швеції у Стокгольмі: Riksarkivet. Diplomata. Turcica, bihang Tatarica (1592—1713). SE/RA/2119/2119.4/1. Документ уперше опублікував О. Бодянский у 1847 р. з копії XVIII ст., зробленої М. Ханенком [1, С. 47—50]. Ще одна копія його віднайдена В. Олександренком у Королівському архіві у Дрездені та опублікована 1916 р. [3, С. 87—90]. Ця копія була додатком до листа гетьмана П. Орлика кабінет-міністрові польського короля та курфюрста Саксонії Августа II — графа Я.Г. фон Флемінга від 5 листопада 1721 р. Згідно з дослідженнями О. Субтельного, копії цього документа, зроблені, відповідно, в 1711, 1731, 1740 рр., зберігаються в Архіві Міністерства закордонних справ Франції (AAE. Cor. Pol. Turquie, vol. 51, feuil 19; vol. 180, feuil 392; vol. 107, feuil 136). Опубліковано в додатках до праць О. Субтельного (1981, 1994 рр.) та О. Кресіна (2001 р.).

⁸ Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Kórniku. Rkp. № 1560-2, l. 1.

⁹ Цей похід українсько-татарсько-польських військ детально описаний у книжці Б. Крупницького [35, С. 36—53].

вали свої претензії: окрім повернення Білої Церкви, Фастова, Брацлава, Немирова й Богуслава, вони вимагали звільнення від російських гарнізонів Полоцька, Бихова, Вітебська, а також Вільна й Риги з окремими прибалтійськими територіями; виплати грошової компенсації; розмежування земель поблизу Києва, Стародуба, Великих Лук [26, С. 56]. Лише у цьому випадку, як заявляли польські послы, Річ Посполита зможе виставити своє військо на допомогу Московській державі у війні з Османською імперією. Не погоджуючись на віддання прибалтійських, північноукраїнських і литовських міст, канцлери Г. Головкін та П. Шафіров обіцяли негайно повернути Польщі українські міста Правобережжя в разі приєднання польсько-литовських сил до воєнних дій проти турецького султана.

Політичні й територіальні претензії Польсько-Литовської держави та намагання П. Орлика в 1711 р. повернути під свою владу землі Правобережної України змусили царя Петра I і промосковського гетьмана Війська Запорозького І. Скоропадського впродовж другої половини 1711 — початку 1712 рр. здійснити примусовий «згін» близько 200 тис. українського населення з Правобережжя на Лівобережжя [37, С. 46—49]. На початку січня за наказом із Москви лівобережний гетьман І. Скоропадський видав універсал, де зазначалося: «Щоб з тієї сторони Дніпра *українських городів* (Правобережжя — Т. Ч.), також городків і сіл коло [...] Немирова, Білої Церкви, Фастова, Брацлава, Чигирина, Канева, Умані і коло Богуслава проживаючих козаків і жителів [...] йшли в *малоросійські городи* (Лівобережжя — Т. Ч.) з жінками і з дітьми і з пожитками»¹⁰. Як засвідчував 10 березня 1712 р. сам П. Орлик у листі до великого візира Османської імперії, московські війська залишили Правобережну Україну «жахливо і неможливо спустошену, випалену та знелюднену» [1, С. 59]. Такі невдачі спонукали гетьманський уряд П. Орлика до нових зовнішньополітичних комбінацій.

На початку липня 1711 р. поблизу с. Станішести на р. Прут багатотисячну армію Петра I на чолі з ним самим оточило об'єднане турецько-татарсько-шведсько-українське військо. Московський цар був змушений підписати з султаном Османської імперії не вигідний для себе Прутський мир 1711 р., в якому, зокрема, вирішувалася й доля міжнародного-політичного становища Війська Запорозького¹¹. У 2-му пункті московського варіанту від 12 липня 1711 р. говорилося: «В польские дела его царское величество мешаются, також и их казаков и запорожцев, под их область принадлежащих и у хана крымского сущих, беспокоивать и в них вступаться не изволят и от стороны их руку отымают» [38, С. 216]¹².

¹⁰ РГАДА. Ф. 124, 1712 г. Д. 4. Л. 54.

¹¹ У 1732 р., як засвідчував у своєму «Діарії...» гетьман П. Орлик, його син Г. Орлик від імені Війська Запорозького проводив переговори з радниками французького короля Людовіка XV у Версальському палаці під Парижем, де було домовлено звернутися до султана Османської імперії з проханням тиску на Російську імперію щодо виконання умов Прутського миру 1711 р. [10, С. 342—343].

¹² Польська копія московського варіанту тексту Прутського трактату 1711 р., який підписаний П. Шафіровим і Б. Шереметевим, знаходиться в: Archiwum Główne Akt Dawnych (далі — AGAD). Archiwum Radziwiłłów. Dz. II. № 2228. 1—3.

Турецький текст цієї статті був трохи інший і в латиномовному перекладі звучав так: «Poloniae atque ei adhaerentibus *Cosacis et Zaporoviensibus et iis Cosacis, qui Serenissimo Hano Czymede Domino Deulet Geraj confoederati sunt, ex parte Cari nulla in posterum molestia fiat, sed ut a longa annorum serie nullum lus habuit in illis locis, ita modo ex iis omnibus sese subtrahere debeat*» [1, С. 50]. Обидва варіанти, хоч і були суперечливими, але, на нашу думку, означали наступне: Москва повинна була відмовитися від втручання у внутрішні справи Речі Посполитої, а також від зверхності («віднімає руку») над козаками всієї України (Правобережжя, Лівобережжя) та Запоріжжя («належної до області [українських] козаків і запорожців»), у тому числі й козаками, що перебували під владою гетьмана П. Орлика та базувалися на підвладній кримському ханові території [37, С. 52—53]. Хоча представники царя Петра I трактували цей пункт як такий, що поширювався тільки на Правобережну Україну та козаків-«вигнанців». Водночас 31 липня 1711 р. московський цар наказував своєму воєводі Б. Шереметеву «казаков, которые бунтовали (на Правобережжі — Т. Ч.), вывезть за ту их вину к Москве ближе, а протчи за Днепр перевезть. И которые города и места (Правобережної України — Т. Ч.) написаны в вечном мире (1686 р. — Т. Ч.) с поляки быть пустым, оныя все зжечь и разорить» [36, С. 56, 382].

На виконання своїх зобов'язань перед гетьманом П. Орликом та Військом Запорозьким шведський король Карл XII відіслав у Стамбул дипломата Томаसा Функа, котрий мав добиватися від Османської імперії виконання положень Прутського трактату 1711 р. щодо «свободи України». В розлогій інструкції від 14 вересня 1711 р. текст 5-го пункту засвідчував перед турецьким султаном Агмедом III права протегованих союзників Стокгольма: «Водночас він (Т. Функ — Т. Ч.), щоб ця стаття, яка затверджує *свободу України і всіх запорожців*, негайно ж і повністю стала чинною, щоб таким чином *вся Україна і Військо Запорозьке* в повному обсязі отримали давні свободи і вольності, а також отримали власність землею у своїх давніх кордонах під владою теперішнього гетьмана Пилипа Орлика; так, щоб *народ, який описаний вище, одразу ж отримав статус самостійної держави*, і більше ніколи і жодним чином не був під послухом царя (московського — Т. Ч.) чи його протекцією» [39, С. 162—179]. У цьому документі, який вийшов із королівської канцелярії Швеції й був підписаний самим монархом, уживалося таке словосполучення, як «уся Україна і Військо Запорозьке», що корелювалося з відповідними понятійними лексемами Кайрського договору 1711 р. між Військом Запорозьким і Кримським ханством.

У зв'язку з укладенням Прутського миру 1711 р. та «суперечливою» відмовою московського царя від протекції над Україною, восени того ж року П. Орлик вислав до Стамбула поважну делегацію з метою вплинути на процес ратифікацію султаном як положень турецько-московського миру, так й укладення договору між Військом Запорозьким та Османською імперією. Це посольство очолив прилуцький полковник Д. Горленко. До його складу також увійшли генеральний суддя К. Довгополий, генеральний писар І. Максимович, генеральний осавул Г. Герцик і кошовий отаман Запорозької Січі К. Гордієнко.

3 листопада 1711 р. було затверджено дипломатичні «Інструкції посланцям до Оттоманської Порти»¹³. Документ містив десять пунктів, був підписаний гетьманом та затверджений печаткою Війська Запорозького. Насамперед П. Орлик наказував своїм делегатам вимагати від султана зміни того пункту Прутського трактату, що торкався України й був доволі незрозуміло сформульований. Слова «Україна» та «український» згадувалися в таких лексичних конструкціях: «гетьмана Малої Русі, *тобто України*», «*усієї України*», «Москва назавжди *зреклася України*», «дозволити *Україні бути вільною*» (п. 1); «*москаль звільнить Україну*», «*обтяжувати Україну*», «*аби Україна, відгепер і надалі залишалася вільною*» (п. 2); «*назавжди відмовитися від України*», «*вільно селитися разом із нами в Україні*» (п. 3); «*підкорити заляканих жителів України своїй владі*», «*забравши свої залоги з України*», «*коли Україна має бути повністю очищена від московського війська*» (п. 5); «*наші кордони, що відокремляють Україну від Московії та Польщі*» (п. 6); «*на відшкодування віддадуть Україні*», «*Україна могла задовольнитися гарматами*», «*без жодної шкоди для України*» (п. 7); «*змусила москалів відшкодувати Україні*» (п. 8); «*не лише в Україні, але й Польщі та інших землях Європи*», «*Україна має перебувати під турецькою протекцією*», «*зберегти владу в Україні*», «*Україна з обох боків Дніпра*», «*встановити свою владу, васалітет чи підпорядкування в Україні*», «*українські фортеці*», «*будуватимуть в Україні*», «*Українська церква має підлягати патріархові в Константинополі*», «*підтримувати цілісність України*», «*збереження її свобод, устрою, законів і привілеїв України*», «*гетьман повинен мати повний контроль над Україною*», «*українським купцям має бути дозволено торгувати в Османській імперії*», «*розповсюдити в Україні через маніфести преславногo гетьмана*» (п. 9); «*не суперечать інтересам ані Високої Порти, ані України*», «*завдяки Україні дружба та военний союз між Портою і Шведською державою будуть зміцнені*» (п. 10). Узагальнюючи, можемо відзначити, що назва «Україна» вживалася у цьому дипломатичному документі як самодостатня, поряд із назвами Польщі, Високої Порти, Шведської держави. При цьому Україна, згідно з текстом, не тільки мала власні «кордони», «закони», «привілеї» та «церкву», але й визнавала, як державне утворення «під контролем гетьмана», протекторат Османської імперії.

О. Пріцак дослідив, що в результаті діяльності тогочасної українсько-турецької дипломатичної комісії між гетьманом П. Орликом і султаном Агмедом III було укладено мирний договір [5, С. 307]. 21 грудня 1711 р. його оформили як привілейну султанську грамоту (берат), що забезпечувала П. Орликові

¹³ Оригінал «Інструкції...» 1711 р. зберігається в Державному архіві Швеції у Стокгольмі: Riksarkivet. Diplomatica. Cossacica. II (1711—1741). Fol. 98—102. Цей документ уперше опублікував О. Бодянський 1847 р. з копії XVIII ст., зробленої М. Ханенком. Скорочений варіант у перекладі на французьку мову Г. Орлика було подано королю Франції Людовіку XV. Він зберігається в Архіві МЗС Франції (AAE. Cor. Pol. Turquie. Vol. 107. Feuil 133). Інструкція публікувалася також у перекладі В. Кулика у книжці О. Субтельного 1994 р. [28, С. 188—190].

владу над «козаками обох боків Дніпра». Історик проаналізував документ спочатку з копії, що знаходиться в Архіві Міністерства закордонних справ Франції¹⁴. Та невдовзі за допомогою свого учня В. Остапчука дослідник отримав оригінальний текст цієї султанської грамоти зі стамбульського архіву, який і порівняв зі французькою копією¹⁵. Нещодавно цей султанський акт 1711 р. опублікував османіст О. Середа [40, С. 90—93]. Цікаво, що якщо в османському оригіналі П. Орлика названо гетьманом «громад Барабаш / Barabas і Поткалі / Potqali (України й Запоріжжя — Т. Ч.)», то у французькому перекладі титулування перекладається як «*гетьман України обох сторін Дніпра*» [40, С. 90]¹⁶.

Однак спротив московських дипломатів на чолі з П. Шафіровим (а вони саме в той час перебували у Стамбулі) та, найголовніше, швидке виконання Петром I положень Прутського миру 1711 р. змусили Агмеда III переглянути проєкт привілейної грамоти для козацької України в новому варіанті від 5 березня 1712 р. Він був оформлений як султанська ратифікаційна грамота (агдنامه) і в ньому вже не згадувалося про надання права володіння українському гетьманові Лівобережжя, а йшлося тільки про можливість урядування П. Орлика на Правобережжі. Текст цієї грамоти, який зберігся в латинському перекладі, має назву «*Privilegij Imperatoris Turcarum, quod dutam est Duci Zaporoviensium Philippo Orlik in possessionem ab hac parte Borysthenis Ucrainae*»¹⁷. Як бачимо, в назві вживалося слово «Україна», під яким потрібно розуміти правобережну частину «дніпровської» держави козаків, якою володів гетьман П. Орлик. Грамота засвідчувала: «Таким чином ми (султан Агмед III — Т. Ч.) *оцю Україну по цей бік Дніпра*, яка на основі воєнного права перейшла до нашого непереможного цїсарства від московського царя, передаємо й ласкаво відступаємо в повне володіння вищейменованованому *гетьманові козаків українських і запорозьких*, найяснішому Пилипу Орлику і його нащадкам, *гетьманам українським і запорозьким* [...] під нашою непереможною протекцією» («*Igitur Nos Ucrainam illam ab hac parte Borysthenis, quae iure belli a Czaro Moscorum ad Nostri Invictissimi Imperij pervenit potestatem, obtulimus clementissimeque concessimus in plenariam possessionem supra nominato Duci Cosacorum Ukrainensium et Zaporoviensium, illustrissimo Philippo Orlik successoribusque Eius, Ducibus Ucrainensium et Zaporoviensium [...] sub protectione Nostra invictissima*») [3, С. 75]. Отже, спираючись на положення Прутського договору 1711 р. з Московською державою, султан віддавав тільки правобережну частину козацької держави («*Ucrainum illam ab hac parte Borysthenis*») під владу П. Орлика та його наступників. Загалом у латиномовному тексті грамоти від 5 березня 1712 р. іменник «Україна» і прикметник «український» ужито у 16 випадках: «Дні-

¹⁴ Ministère des Affaires étrangères. Archives Diplomatiques. Correspondance politique. Turquie. T. 107. Fol. 136—137.

¹⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivi. Bab-ı Ali. Name-i-humayun. Defter 6. Sayfa 337.

¹⁶ Цікаві спостереження одеських дослідників О. Бачинської та О. Середи щодо вживання османською канцелярією терміна «Поткалі / буткалі» [41, С. 222—242].

¹⁷ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie. Rkps. 498. L. 101.

провська Україна» («*Borysthenis Ucrainae*») й «українські козаки» («*Cosacorum Ucrainensium*») — по 6 разів; «Україна» («*Ucraina*») — 2 рази; «українці» («*Ucrainensibus*») та «український народ» («*gens Ucrainensis*») — по 1 разу. Досліджуючи міжнародну ситуацію й українсько-турецькі відносини початку XVIII ст. потрібно зауважити, що, згідно з тогочасними правовими нормами, Стамбульський мирний договір 1712 р.¹⁸ між Військом Запорозьким й Османською імперією складала три дипломатичних акти: «Інструкція»-прохання Війська Запорозького до султана Агмеда III від 3 листопада 1711 р.; привілейний султанський берат-відповідь за 21 грудня 1711 р.; ратифікаційна султанська грамота-агдنامه¹⁹ за 5 березня 1712 р.

Треба віддати належне султанові Агмеду III як протекторові Правобережної Гетьманщини, адже восени 1712 р. він вислав велике посольство до Варшави з метою узгодження з королем Августом II переходу цієї частини України під владу гетьмана П. Орлика. Як засвідчував учасник турецько-польських переговорів мазовецький воевода С. Хоментовський у своїй реляції: «17 жовтня відбулася врочиста аудієнція послів Порти у Варшаві. Вимагали утвердження орликівців на Україні (Правобережжі — Т. Ч.) під протекцією Речі Посполитої. У грудні переговори продовжилися у Стамбулі. Переговори мали за головне питання *український пункт*. І тільки протести австрійського посла у Стамбулі проти *українських претензій* Порти допомогли зрушити справу з місця» [29, С. 142—143]. Отже, як бачимо, саме дипломатичний представник Австрії зміг добитися від турків уступлення Правобережної України на користь августовської Польщі. До речі, прошведський король С. Лещинський запевняв султана, що в разі повернення гетьмана П. Орлика до України він відразу «поверне» йому Правобережжя [29, С. 127].

Одночасно Османська імперія вислала ультиматум до Петра I з вимогою повернути «вольності» всім козакам та вивести свої війська з території Правобережжя [25, С. 66—67]. З огляду на це, в Москві дуже захвилювалися, адже змушені були виконувати положення турецько-російського Прутського миру 1711 р. та враховувати статті українсько-турецького Стамбульського миру 1712 р. [45, С. 152—158]. Цар побоювався, щоб султан не віддав П. Орликові право володіти всією територією України, а тому дипломати Московської держави зробили все можливе для укладення нової угоди між Москвою і Стамбулом. З огляду на це, вже 5 квітня 1712 р. у столиці Порти було підписано Константинопольський договір про мир між Османською імперією й Московським

¹⁸ Член посольства Війська Запорозького до Стамбула в 1711—1712 рр. осавул Дем'ян Щербина у своїх спогадах згадував, що їхня делегація «підписала Раста Сопвента, котрі великий султан Агмед III уділив козакам Запорожжя та *України*». При цьому український дипломат зазначав, що «цісарський рескрипт і фірмани султана прочитав нам 14 червня [1712 р.] Ісмаїл-паша» [42, С. 67—72; 43, С. 125—126].

¹⁹ Згідно зі влучними спостереженнями Т. Григор'євої, султанська грамота типу агдنامه означала завершення укладення мирних угод Османською імперією з державами Європи [44, С. 167].

царством. Цікаво, що міжнародними посередниками виступили Англія та Нідерланди. Цей мир укладався терміном на 25 років, а також доповнював та уточнював положення Прутського трактату 1711 р. Чотири з семи пунктів нової турецько-московської домовленості присвячувалися Україні. Власне в пункті 3 вживалася й сама назва «Україна» стосовно Лівобережної Гетьманщини: «Місто Київ із належними до нього містами, містечками всіма згідно з давніми кордонами на тій стороні Дніпра (Лівобережжя — Т. Ч.), також і *вся Україна*, тобто край Малороський на тій стороні Дніпра, має бути так, як і перед тим, в посесії й[ого] царської ве[лично]сті [...] Стосовно земель, міст і містечок козацьких, що знаходяться на тій стороні Дніпра (Правобережжя — Т. Ч.), опріч вищейменованих, й[ого] царська ве[личні]сть руку свою віднімає»²⁰. Зауважимо, що вживання назви «Україна» у цьому договорі засвідчило міжнародну суб'єктність України як автономної держави на Лівобережжі, однак вона перебувала під політичною зверхністю московського царя. У пункті 4 Константинопольського договору 1712 р. козакам, які перебували під зверхністю Московської держави (тобто Лівобережної Гетьманщини на чолі зі І. Скоропадським) заборонялося «чинити шкоди» козакам П. Орлика, котрі підлягали протекторату Османської імперії. В пункті 5 йшлося про заборону українцям і донським козакам будувати фортеці в межах «від Азова до Черкас». 7-й пункт договору між Стамбулом та Москвою підтверджував відповідне положення Прутського миру 1711 р. про зруйнування московської фортеці Кам'яний Затон на р. Самара, яка була збудована тут за часів гетьманування І. Мазепи. Водночас територія Правобережної України, згідно з цим договором, виводилася «з-під руки» московського царя задля передачі її під управління гетьману П. Орлику. Московська сторона виплатила султанові 297 тис. 470 руб., а турки відпустили з полону близько 60 знатних московитів на чолі з графом П. Толстим.

Константинопольський мир 1712 р. викликав бурхливий протест П. Орлика та його уряду [46, С. 35—37]. Він негайно звернувся до великого візира Османської імперії, намагаючись аргументувати свою позицію і при цьому посилаючись на історичне право обраних українцями гетьманів володіти всією Україною: «Не лише всі мої попередники з усім Військом Запорозьким добивалися *визволення від московського ярма України*, найближчої до Московщини (Лівобережжя — Т. Ч.), але й сам гетьман Мазепа не для чого іншого з'єднав зброю Війська Запорозького зі зброєю війська й[ого] в[еличності] шведського короля та разом з й[ого] в[еличністю] [я] пішов під протекторат Блискучої Порти, як тільки для того, *щоб зробити всю Україну* [...] вільною Річчю Посполитою (республікою — Т. Ч.) навічно» [1, С. 55—56; 47, С. 449]. Окремо гетьман П. Орлик турбувався про долю Києва, який, згідно з положеннями турецько-московського договору 1712 р., переходив до володінь Московської держави. «Ані Київ без України, ані Україна без Києва існувати не зможуть, бо

²⁰ AGAD. Archiwum Radziwiłłów. Dz. II. № 2234. 1—2.

яка користь з голови без тіла чи тіла без голови?» [1, С. 57], — наголошував він у зверненні до найвищих урядовців Османської імперії. Натомість великий візир Балтаджи Мегмед відповідав українському гетьманові, що після повернення Правобережжя Туреччина вимагатиме в Московського царства ще й «решти» України, тобто Лівобережної Гетьманщини [29, С. 74].

Отже, відзначимо, П. Орлик розумів, що віддання йому у володіння, згідно з положеннями Стамбульської угоди 1712 р., тільки правобережної частини України не вирішить проблеми утвердження тут його влади. Адже на Правобережжя, окрім Москви, претендувала ще й августовська Польща, а тому, якби навіть ориликівське Військо Запорозьке і змогло утвердитися за допомогою військової сили, то московський цар і польський король не дали б змоги йому тут довго перебувати. Тим паче, що не вирішувалася головна зовнішньополітична проблема для українських гетьманів, яка існувала вже півстоліття, від початку 1660-х рр. — питання про об'єднання України під єдиною булавою.

Потрібно наголосити на тому, що шведський король не був задоволений прийняттям П. Орликом протекції Агмеда III, а тому гетьман намагався переконати Карла XII в тому, що посольство на чолі з полковником Д. Горленком не дотримувалося його настанов і не повинно було приймати привілей султана [28, С. 96; 35, С. 80]. Водночас шведський монарх попереджав гетьмана, що в такому випадку він позбавить його протекції. Після розмов зі своїм шведським патроном П. Орлик вирішив звернутися до Стамбула з листом, що не вступатиме з військом на Правобережну Україну, поки султан Агмед III не врегулює це складне питання з королем Речі Посполитої Августом II. У даному випадку гетьман пояснював свої дії тією обставиною, що Висока Порта не захотіла скористатися зі сприятливої нагоди перемоги над Московським царством у Прутській битві 1711 р. й не змусила останніх покинути всю територію України, а отже, на думку П. Орлика, Османська імперія порушила свої міжнародні зобов'язання перед Військом Запорозьким.

* * *

Назва «Україна» неодноразово використовувалася в укладених Військом Запорозьким міжнародних угодах та актах зі Шведським королівством, Османською імперією, Кримським ханством упродовж 1710—1712 рр. для маркування території, що перед тим знаходилася під владою гетьмана І. Мазепи та його попередників. При цьому в монарших канцеляріях Стокгольма, Стамбула, Бахчисараю в дипломатичних актах уживалися такі узгоджені з гетьманським урядом офіційні понятійні словосполучення зі словами «Україна», «український», як «Україна та Військо Запорозьке», «український народ», «гетьман українських та запорозьких козаків», «Україна обох сторін Дніпра», «Дніпровська Україна», «тобочна Україна», «українські та запорозькі козаки», «українські купці» й ін.

Окрім того, особливості дипломатичного дискурсу Османської імперії передбачали такі самобутні означення для «українських та запорозьких козаків», як «Барабаш і Поткали козаки» («Barabas ve Potqali kazakları»), що в

обов'язковому латинському тексті міжнародних монарших актів, які видавалися турецьким султаном Агмедом III, звучали як «*Cosacorum Ukrainensium et Zaporoviensium*». Дуже важливою є та історико-лінгвістична обставина, що слово «Україна», саме як синонімічна назва лівобережної частини Війська Запорозького, було вжито в офіційному тексті Константинопольського договору 1712 р. між Високою Портою й Московською державою.

Таким чином, проаналізовані нами міжнародні угоди та акти Війська Запорозького — «Договори і постанови» 1710 р. зі Швецією, Кайрський мир 1711 р. з Кримом і Стамбульський мир 1712 р. із Туреччиною, а також дипломатичне листування початку XVIII ст., засвідчують тогочасну міжнародну суб'єктність Війська Запорозького як протегованої держави. Під «Україною» в межах зовнішньополітичних відносин країн Північної, Східної, Південно-Східної Європи та Малої Азії розумілася територія державно-політичних автономних утворень, що існували з 1660-х рр. — Лівобережної і Правобережної Гетьманщин. Водночас із боку Шведського королівства, Османської імперії, Кримського ханства назви «Україна», «український» не стосувалися земель Запорозької Січі та використовувалися більшою мірою для маркування Правобережжя й тільки в окремих випадках — Лівобережжя.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *Perepiska i drugie bumagi shvedskogo korolia Karla XII, polskogo Stanislava Leshchinskogo, tatarskogo khana, turetskogo sultana, generalnogo pisaria F. Orlika i kievskogo voevody Iosifa Pototskogo, na latinskom i polskom yazykakh. Chteniiia v Obshchestve istorii i drevnosti rossiiiskikh.* Moscow, 1847. I(3): 1-68 [in Russian].
[Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII, польского Станислава Лещинского, татарского хана, турецкого султана, генерального писаря Ф. Орлика и киевского воеводы Иосифа Потоцкого, на латинском и польском языках. *Чтения в Обществе истории и древностей российских.* Москва, 1847. Кн. I. Отд. 3. С. 1—68].
2. Kolessa, F. *Materialy do istorii kozachchyny u 1709—1721 rr., zibrani v Shvedskim derzhavnim arkhivi v Stokholmi. Dilo.* Lviv, 1910: 33-40 [in Ukrainian].
[Колесса Ф. Матеріали до історії козащини у 1709—1721 рр., зібрані в Шведському державному архіві в Стокгольмі. *Діло.* Львів, 1910. Ч. 33—40].
3. *Dokumenty o Andree Voinarovskom i Filippe Orlike, izvlechennyye iz inostrannykh arkhivov prof. V. Aleksandrenkom.* In: *Sbornik statei i materialov po istorii Yugo-Zapadnoi Rossii.* Kiev, 1916 (2): 1-118 [in Russian].
[Документы о Андрее Войнаровском и Филиппе Орлике, извлеченные из иностранных архивов проф. В. Александренком. В: *Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России.* Вып. 2. Киев, 1916. С.1—118].
4. Kordt, V. *Materialy iz Stokholmskoho derzhavnogo arkhivu do istorii Ukrainy druhoi polovyny XVII — pochatku XVIII st. Ukrainyskyi arkhheografichnyi zbirnyk.* Kyiv, 1930 (3): 17-55 [in Ukrainian].
[Кордт В. Матеріали із Стокгольмського державного архіву до історії України другої половини XVII — початку XVIII ст. *Український археографічний збірник.* Київ, 1930. Т. 3. С. 17—55].
5. Pritsak, O. *Ody chy dva dohovory P. Orlyka z Turechchynoiu? Ukrainyskyi arkhheografichnyi shchorichnyk.* Kyiv, 1992. 1: 307-320 [in Ukrainian].

- [Пріцак О. Один чи два договори П. Орлика з Туреччиною? *Український археографічний щорічник*. Вип. 1. Київ, 1992. С. 307—320].
6. Haggman, B. Den svenske befriaren av Ukraina — Ivan Mazepa, Filip Orliks och Kosta Hordijenkos hopp och forvantningar 1708—1718. *Karolinska forbundets årsbok*. Stockholm, 1997 (9): 24 [in Swedish].
  7. Hallendorff, C. Karl XII i Ukraina. En karolius berättelse. Stockholm, 1915. 98 s. [in Swedish].
  8. Subtelny, O. The Mazepists: Ukrainian Separatism in the Early Eighteenth Century. New York, 1981. 240 p.
  9. Diarii hetmana Pylypa Orlyka. Peredm. Ya. Tokazhevskoho-Karashevycha. *Pratsi Ukrain-skoho naukovoho instytutu u Varshavi*. Varshava, 1936. T. XVII: Istoriia. (3): 188 s. [in Ukrainian].
[Діарій гетьмана Пилипа Орлика. Передм. Я. Токажевського-Карашевича. *Праці Українського наукового інституту у Варшаві*. Варшава, 1936. Т. XVII: Історія. Зошит 3. 188 с.].
  10. Bovua, D. “Shchodennyk” P. Orlyka: vid mirazhu vyhnantsia do ukrainskoho mifu. *Ukrainskyi arkhеографічний shchorichnyk*. Kyiv, 2004. 8/9: 322-345 [in Ukrainian].
[Бовуа Д. «Щоденник» П. Орлика: від міражу вигнання до українського міфу. *Український археографічний щорічник*. Київ, 2004. Вип. 8/9. С.322—345].
  11. Orlyk, P. Konstytutsiia, manifesty ta literaturna spadshchyna: Vybr. tvory. Upor. i prym. M. Trofymuka ta V. Shevchuka. Kyiv, 2006. 148 p. [in Ukrainian].
[Орлик, П. Конституція, маніфести та літературна спадщина: Вибр. твори. Упор. і прим. М. Трофимука та В. Шевчука. Київ, 2006. 148 с.].
  12. Ukraina — Shvetsiia: na perekhrestiakh istorii (XVII—XVIII st.). Ukl. Yu. Savchuk. Kyiv, 2008. 224 s. [in Ukrainian].
[Україна — Швеція: на перехрестях історії (XVII—XVIII ст.). Укл. Ю. Савчук. Київ, 2008. 224 с.].
  13. Pylyp Orlyk. Diariush podorozhnii, yakii v imia Troitsi naisviatishoi, rozpochaty v roku 1720 misiatsia zhovtnia dnia 10-ho. Upor. O. Kovalevska. Kyiv, 2013. T. 1-5 [in Ukrainian].
[Пилип Орлик. Діаріуш подорожній, який в ім'я Троїці найсвятішої, розпочатий в року 1720 місяця жовтня дня 10-го. Упор. О. Ковалевська. Київ, 2013. Т. 1—5].
  14. The Diariusz podrozne of Pylyp Orlyk. Harvard Library of Early Ukrainian Literature, texts vol. V, VI, VII. Ed. with an introd. by Omelyan Pritsak, Orest Subtelny. Harvard U. P., 1988—1990. 1048 p.
  15. “Pakty i Konstytutsii” Ukrainskoi kozatskoi derzhavy (do 300-richchia ukladennia). Vidp. red. V. Smolii. Lviv, 2011. 440 s. [in Ukrainian].
[«Пакти і Конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення). Відп. ред. В. Смолій. Львів, 2011. 440 с.].
  16. Sobol, V. Doba I. Mazepy v diariushi Pylypa Orlyka. *Ivan Mazepa ta yoho doba: istoriia, kultura, natsionalna pamiat: Mat. mizhn. nauk. konf.* Kyiv, 2008: 196-212 [in Ukrainian].
[Соболь В. Доба І. Мазепи в діаріуші Пилипа Орлика. *Іван Мазепа та його доба: історія, культура, національна пам'ять: Мат. міжнар. наук. конф.* Київ, 2008. С. 196—212].
  17. Kresin, O. Novi arkhivni znakhidky. *Skarby shvedskykh arkhiviv: Dokumenty z istorii Ukrainy*. Kyiv, 2022 [in Ukrainian].
[Кресін О. Нові архівні знахідки. *Скарби шведських архівів: Документи з історії України*. Київ, 2022].
  18. Chukhlib, T. “Opikun dlia usiiei Ukrainy...”: nazva «Ukraina» v ofitsiinomu dyskursi krain Skhidnoi Yevropy ta Maloi Azii. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho Natsionalno-*

- bo universytetu imeni Ivana Obiiienka*. Istorychni nauky. (28). Kamianets-Podilskyi, 2012: 144-161 [in Ukrainian].
[Чухліб Т. «Опiкун для усiєї України...»: назва «Україна» в офіційному дискурсі країн Східної Європи та Малої Азії. *Наукові праці Кам'янець-Подільського Національного університету імені Івана Огієнка*. Історичні науки. (28). Кам'янець-Подільський, 2012. С. 144—161].
19. Chukhlib, T. Poniattia "Ukraina" ta "Ukrainnyi" v ofitsiinomu dyskursi Viiska Zaporozkoho (1649—1659 rr.). *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NANU. 2015 (15): 13-41 [in Ukrainian].
[Чухліб Т. Поняття «Україна» та «Українний» в офіційному дискурсі Війська Запорозького: 1649—1659 рр. *Україна в Центральній-Східній Європі*. Київ, 2015. Вип. 15. С. 13—41].
20. Chukhlib, T. Poniattia "Ukraina", "Ukrainnyi" ta "Ukrainska derzhava" v ofitsiinomu dyskursi Viiska Zaporozkoho (1659—1665 rr.). *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NANU. 2016 (16): 13-46 [in Ukrainian].
[Чухліб Т. Поняття «Україна», «Український», «Українська держава» в офіційному дискурсі Війська Запорозького (1659—1665 рр.). *Україна в Центральній-Східній Європі*. Київ, 2016. Вип. 16. С. 13—46].
21. Chukhlib, T. Poniattia "Ukraina", "Ukrainskyi", "otchyzna", "narod" v ofitsiinomu dyskursi Viiska Zaporozkoho (1666 — 1672 rr.). *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NANU. 2017 (17): 41-79 [in Ukrainian].
[Чухліб Т. Поняття «Україна», «Український», «отчизна», «народ» в офіційному дискурсі Війська Запорозького (1666—1672 рр.). *Україна в Центральній-Східній Європі*. Київ, 2017. Вип. 17. С. 41—79].
22. Chukhlib T. Ukrainskyi hetmanat u Velykii Pivnichnii viini 1700—1721 rr.: problemy mizhnarodnoho ta voienno-politychnoho stanovyshcha. *Hetman Ivan Mazepa: postat, otochennia, epokha*. Vidp. red. V. Smolii, vidp. sekr. O. Kovalevska. Kyiv, 2008: 7-42 [in Ukrainian].
[Чухліб Т. Український гетьманат у Великій Північній війні 1700—1721 рр.: проблеми міжнародного та воєнно-політичного становища. *Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха*. Відп. ред. В. Смолій, відп. секр. О. Ковалевська. Київ, 2008. С. 7—42].
23. Koselleck, R. Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten. Frankfurt am Main, 2000 [in German].
24. Kozellek, R. Mynule maibutnie: Pro semantiku istorychnoho chasu. Kyiv, 2005 [in Ukrainian].
[Козеллек Р. Минуле майбутнє: Про семантику історичного часу. Київ, 2005].
25. Konopczyński, W. Polska a Turcja: 1683—1792. Warszawa, 1936 [in Polish].
26. Artamonov V. Rossiia i Rech Pospolitaia posle Poltavskoi pobedy (1709—1714). Moscow, 1990 [in Russian].
[Артамонов В. Россия и Речь Посполитая после Полтавской победы (1709—1714). Москва, 1990].
27. Krupnytskyi, B. Shvedsko-ukrainski dohovory 1708—1709 rr. *Kovalevska O. Zbirnyk "Mazepa": rekonstruktsiia vydavnychoho projektu 1939—1949 rokiv*. Kyiv, 2011: 29-38 [in Ukrainian].
[Крупницький Б. Шведсько-українські договори 1708—1709 рр. *Ковалевська О. Збірник «Мазепа»: реконструкція видавничого проекту 1939—1949 років*. Київ, 2011. С. 29—38].
28. Subtelnyi, O. Mazepyntsi: Ukrainskyi separatyzm na pochatku XVIII st. Kyiv, 1994 [in Ukrainian].

- [Субтельний О. Мазепинці: Український сепаратизм на початку XVIII ст. Київ, 1994].
29. Feldman, J. Polska a sprawa wschodnia 1709—1714. Kraków, 1920 [in Polish].
30. Vozniak, M. Benderska komisija po smerti Mazepu. *Mazepa*. Warszawa, 1938 (1): 111-116 [in Ukrainian].
[Возняк М. Бендерська комісія по смерті Мазепи. *Мазепа*. Варшава, 1938. Ч. 1. С. 111—116].
31. Kresin, O. Polityko-pravova spadshchyna ukraïnskoï politychnoi emihratsii pershoï polovyny XVIII st. Kyiv, 2001 [in Ukrainian].
[Кресін О. Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII ст. Київ, 2001].
32. Smoliim, V. Vstupne slovo. “*Pakty i Konstytutsii*” *Ukraïnskoï kozatskoï derzhavy (do 300-richchia ukladennia)*. Упор.: М. Трофимук, Т. Чухліб. Lviv, 2011: 7-15 [in Ukrainian].
[Смолий В. Вступне слово. «*Пакти і Конституції*» *Української козацької держави (до 300-річчя укладення)*. Упор.: М. Трофимук, Т. Чухліб. Львів, 2011. С. 7—15].
33. Trofymuk, O. Etnonimichna terminolohiia u Konstytutsii 1710 r. *Antyproloh: Zb. nauk. prats, prysviachenykh 60-richchiiu chlena-korespondenta NAN Ukrainy Mykoly Sulymy*. Kyiv, 2007 [in Ukrainian].
[Трофимук О. Етнімічна термінологія у Конституції 1710 р. *Антипролог: Зб. наук. праць, присвячених 60-річчю члена-кореспондента НАН України Миколи Сулими*. Київ, 2007].
34. Kresin, O. Polityko-pravovi aspekty vidnosyn uriadiv Ivana Mazepu ta Pylypa Orlyka z Krymskym khanstvom. *Hetman Ivan Mazepa: postat, otobennia, epokha*. Kyiv, 2008: 48-70 [in Ukrainian].
[Кресін О. Політико-правові аспекти відносин урядів Івана Мазепи та Пилипа Орлика з Кримським ханством. *Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха*. Київ, 2008. С. 48—70].
35. Krupnytskyi, V. Hetman Pylyp Orlyk (1672—1742): Ohliad yoho politychnoi diialnosti. Warszawa, 1938 [in Ukrainian].
[Крупницький В. Гетьман Пилип Орлик (1672—1742): Огляд його політичної діяльності. Варшава, 1938].
36. Pisma i bumagi Petra Velikogo. Moscow, 1964. XI (2) [in Russian].
[Письма и бумаги Петра Великого. Москва, 1964. Т. XI. Вып. 2].
37. Krykun, M. Zghin naselennia z Pravoberezhnoi Ukrainy v Livoberezhnu 1711—1712 rokiv. *Ukraina moderna*. 1996 (1): 46-49 [in Ukrainian].
[Крикун М. Згін населення з Правобережної України в Лівобережну 1711—1712 років. *Україна модерна*. 1996. № 1. С. 46—49].
38. Pisma i bumagi Petra Velikogo. Moskva, 1964. XI (1) [in Russian].
[Письма и бумаги Петра Великого. Москва, 1964. Т. XI. Вып. 1].
39. Mispelaere, Ya. Z viiskovoï kantseliarii u Benderakh do Derzhavnogo arkhivu u Stokholmi: 300-richna podorozh u chasi i prostori. *Skarby shvedskiykh arkhiviv: Dokumenty z istorii Ukrainy*. Kyiv, 2022: 162-179 [in Ukrainian].
[Міспелаєре Я. З військової канцелярії у Бендерах до Державного архіву у Стокгольмі: 300-річна подорож у часі і просторі. *Скарби шведських архівів: Документи з історії України*. Київ, 2022. С. 162—179].
40. Sereda, O. Osmansko-ukraïnska dyplomatiia v dokumentakh XVII—XVIII st. Kyiv; Istanbul, 2018 [in Ukrainian].
[Середа О. Османсько-українська дипломатія в документах XVII—XVIII ст. Київ; Стамбул, 2018].

41. Bachynska, O., Sereda, O. "Potkaly / butkaly" — "potkali / butkali kazaklari": zmist ta transformatsiia termina (XVII—XIX st.). *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi*. Kyiv, 2021 (19/20): 222-242 [in Ukrainian].
[Бачинська О., Серєда О. «Поткали / буткали» — «potkali / butkali kazaklari»: зміст та трансформація терміна (XVII—XIX ст.). *Україна в Центрально-Східній Європі*. Київ, 2021. Вип. 19/20. С. 222—242].
42. Zastyrets, I. Mazerunytsi v Turechchyni. *Ukraina*. Kyiv, 1914 (2): 67-72 [in Ukrainian].
[Застирець І. Мазепинці в Туреччині. *Україна*. Київ, 1914. Кн. 2. С. 67—72].
43. Mytsyk, Yu. Dokument z arkhivu M. Chaikovskoho. *Siverianskyi litopys*. 2010 (1): 125-126 [in Ukrainian].
[Мицик Ю. Документ з архіву М. Чайковського. *Сіверянський літопис*. 2010. № 1. С. 125—126].
44. Hryhorieva, T. Osoblyvosti dyplomatychnoho rytualu velykykh posolstv z Rechi Pospolytoi do Osmanskoï imperii u XVII st. *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi*. 2003 (3) [in Ukrainian].
[Григор'єва Т. Особливості дипломатичного ритуалу великих посольств з Речі Посполитої до Османської імперії у XVII ст. *Україна в Центрально-Східній Європі*. 2003. Вип. 3].
45. Oreshkova, S. Russko-turetskie otnosheniia v nachale XVIII v. Moscow, 1971 [in Russian].
[Орешкова С. Русско-турецкие отношения в начале XVIII в. Москва, 1971].
46. Smolii, V., Horobets, V., Stepankov, V., Chukhlib, T. Dyplomatychnyi front protystoiannia imperskomu nastupu na Ukrainu: praktyku XVIII st. *Ukraina v mizhtsyvilizatsiinykh dyskursakh*. Kyiv, 2022 [in Ukrainian].
[Смолій В., Горобець В., Степанков В., Чухліб Т. Дипломатичний фронт протистояння імперському наступу на Україну: практики XVIII ст. *Україна в міжцивілізаційних дискурсах*. Київ, 2022].
47. Ulianovskiy, V. Pylyp Orlyk. *Volodari hetmanskoï bulavy: istorychni portrety*. Kyiv, 1994 [in Ukrainian].
[Ульяновський В. Пилип Орлик. *Володарі гетьманської булави: історичні портрети*. Київ, 1994].

Надійшла / Received 04.08.2023

Taras CHUKHLIB

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Chief Research Fellow,
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
taras_chuhlib@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-2604-4816>

THE USE OF THE NAME "UKRAINE" IN INTERNATIONAL AGREEMENTS OF THE ZAPORIZHZHIA ARMY WITH THE KINGDOM OF SWEDEN, THE OTTOMAN EMPIRE, AND THE CRIMEAN KHANATE (1710—1712)

The purpose is to study the transformation of the politico-legal status of the Zaporizhzhia Army in international relations at the beginning of the 18th century, which was caused by the military and diplomatic confrontation of the allied coalition of Cossack Ukraine, the Swedish Kingdom, the Ottoman Empire, and the Crimean Khanate against the Tsardom of Muscovy. Emphasis was placed on highlighting the use of the name *Ukraine* by the office of the Het-

man's government P. Orlyk in regard to peace treaty formation with Stockholm, Istanbul, and Bakhchysarai. **Methodological approaches** consist of highlighting these historical problems through the prism of conceptual history, and the author of the article reveals them using the diachronic-semantic method in the direction of historical-linguistic analysis of lexemes with the words *Ukraine* and *Ukrainian* that were used in international treaties of 1710—1712. **Scientific novelty.** It is proven that considering the war between the Zaporizhzhia Army, the Swedish Kingdom, the Ottoman Empire, the Crimean Khanate on the one hand, and the Muscovy State and the Polish-Lithuanian Commonwealth (King Augustus II), Hetman P. Orlyk recognized the simultaneous protection of the Swedish king and the Turkish sultan. The conclusions of historians regarding the study of the international treaties texts and diplomatic acts of Ukraine with Sweden, Turkey, and Crimea were updated. **Conclusions.** It was determined that in the texts of treaties and diplomacy of the Hetman government with its allies during the studied historical period, the polytonym *Ukraine* was repeatedly used as a synonym for the conceptual name of the Zaporizhzhia Army state. The hetman government of P. Orlyk used this polytonym in the international agreements and acts concluded by the Zaporizhzhia Army with the Kingdom of Sweden, the Ottoman Empire, and the Crimean Khanate during 1710—1712 to mark the territory that was under the rule of Hetman I. Mazepa and his predecessors during the second half of the 17th and early 18th centuries. At the same time, in the royal chancelleries of Stockholm, Istanbul, and Bakhchysarai, in diplomatic acts, such official conceptual combinations of the words *Ukraine* and *Ukrainian* as agreed with the Hetman government of the Zaporizhzhia Army were used, such as *Ukraine and the Zaporizhzhia Army*, *Ukrainian people*, *Hetman Ukrainian and Zaporizhzhia Cossacks*, *Ukraine on both sides of the Dnipro*, *Dnipro Ukraine*, *Ukrainian and Zaporizhzhia Cossacks*, *Ukrainian merchants*, etc.

Keywords: *Ukraine, concept, Ottoman Empire, Polish-Lithuanian Commonwealth, Crimean Khanate, Zaporizhzhia Army, Pylyp Orlyk, linguistic construction, international treaties.*